

УДК 373.2.015.31:316.61]:398.21

Олена Литвишко,

викладач кафедри психології і педагогіки дошкільної освіти,
здобувач кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи
Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ КАЗОК ТА МУЛЬТФІЛЬМІВ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті обґрунтовано поняття: «соціалізація», «соціальна компетентність», «життєва компетентність». Проаналізовано праці вітчизняних вчених, які займалися дослідженням цих наукових понять. Здійснено аналіз програми виховання і навчання дітей дошкільних навчальних закладів «Дитина». Автором ґрунтовно проаналізовано українські народні казки «Ріпка» і «Язиката Хфеська» та мультфільми «Кішка і дерево» та «Маша і ведмідь», виокремлено з них соціалізуючий аспект. Обґрунтовано специфіку використання казок та мультфільмів в дошкільних навчальних закладах під час занять.

Ключові слова: соціалізація, соціальна компетентність, життєва компетентність, компетентнісний підхід, українська народна казка, мультфільм, дошкільники, дошкільне дитинство, дошкільний вік, діти середнього дошкільного віку, старші дошкільники.

В статті обґрунтовано поняття «социализация», «социальная компетентность», «жизненная компетентность». Проанализированы труды отечественных ученых, занимавшихся исследованием этих научных понятий. Осуществлен анализ программы воспитания и обучения детей дошкольных учебных заведений «Ребёнок». Автором основательно проанализированы украинские народные сказки «Репка» и «Языкатыя Хфеська» и мультфильмы «Кошка и дерево» и «Маша и медведь», выделен из них социализирующий аспект. Обоснованно специфику использования сказок и мультфильмов в дошкольных учебных заведениях во время занятий.

Ключевые слова: социализация, социальная компетентность, жизненная компетентность, компетентностный подход, украинская народная сказка, мультфильм, дошкольники, дошкольное детство, дошкольный возраст, дети среднего дошкольного возраста, старшие дошкольники.

In the article have justified the concepts «socialization», «social competence», «life competence». Analyzed the works of domestic scientists, which have researched these scientific concepts. Also, analyzed education and training of children' program of preschool educational institutions «Child». The author thoroughly analyzed the ukrainian folk tales «Ripka», «Yazykata Xfeska»

and cartoons «Cat and the tree» and «Masha and the Bear», singled out the socialization aspect. Have justified the specifics of use the tales and cartoons in preschool educational institutions during classes. To the ukrainian tales «Ripka», «Yazykata Xfeska» and cartoons «Cat and the tree» and «Masha and the Bear», author quite well chosen practical material proverbs and sayings, developed a number of questions for which there are different stages of socialization and education of the younger generation and formed the basis of social competence of children older preschooler.

Key words: *socialization, social competence, life competence, competence approach, ukrainian folk tale, cartoon, preschool, preschool childhood, preschool age, children of middle preschooler, older preschooler.*

У сучасному суспільстві проблема входження дитини в суспільне соціальне середовище стає все більш актуальною та набуває особливого значення. Головним завданням науковців, вихователів та батьків є вивчення особистості дитини дошкільного віку та усіх факторів, за допомогою яких відбувається вплив на її становлення і розвиток. Соціальному середовищу надана особлива роль, адже завдяки ньому відбувається формування особистості дитини, закладаються основні риси характеру, поведінки, існування в соціумі. Дошкільний навчальний заклад виступає основною ланкою, соціальним інститутом, завдяки якому відбувається процес соціалізації та закладаються певні уміння, навички, життєвий досвід, за допомогою яких формується підґрунтя основ соціальної компетентності.

Так О. Кононко зазначає, що період дошкільного дитинства – це «...етап виникнення та становлення особистості, закладання її ціннісного фундаменту, формування первинних світоглядних уявлень» [4, с. 29]. Дослідниця стверджує, що «Від сприйняття її як суми рис до реалізації системного підходу; від погляду на дитину як об'єкт засвоєння зовнішніх впливів до утвердження її як суб'єкта життєдіяльності; від визначення пріоритету однієї з детермінант розвитку (біологічної чи соціальної) до усвідомлення важливості в ньому кожної з них та властивої активності особистості як фундаментальної здатності ставати і бути автентичним суб'єктом життя» [4, с. 29].

У програмі виховання і навчання дітей від двох до семи років «Дитина», зазначено, що в дошкільному віці вихователь орієнтується на такі ознаки особистісного розвитку дошкільника:

– *свідомість*, яка проявляється у ставленні дитиною до всього навколишнього розсудливо, зважено, критично, вміє робити вибір, надає перевагу комусь або чомусь, вимагає від дорослих або однолітків пояснень, доказів;

– *активність*, виявляється у самостійності дитини, певної незалежності, творчої ініціативи; не лишається осторонь подій, результатів праці, вчинків людей;

– *розвинене почуття «іншого»*, тобто дитина відчуває свою причетність до навколишнього середовища; розуміє, що вона одна з багатьох; дитина вже здатна відчувати настрій, стан, вимоги інших; бути чесною для оточуючих людей;

– *своєрідність дитини*, яка виявляється індивідуальними властивостями кожної дитини, тобто це відмінності в особливостях розуму, волі або почуттів; власне психологічне обличчя дитини та намагання відстояти право бути самою собою;

– *компетентність*, яка формується на основі часткових компетенцій. Це виявляється у здатності дитини жити та діяти певним чином, тобто свідомо, відповідально, самостійно, наполегливо, творчо. Компетентність дитини виявляється у провідних видах діяльності через різні форми активності та залежить від особистісних властивостей [2, с. 32].

Дослідженням питання компетентності займалися різні науковці, вони вивчали цю проблематику з філософського аспекту (І. Давидова, Е. Дюркгейм, Е. Шпрангер), психологічного аспекту (А. Брушлінський, З. Гончарова, М. Докторович, Е. Коблянська, А. Куклін) та педагогічного аспекту (І. Архипова, В. Краєвський, Л. Петровський, А. Хуторський). Проблемою соціальної компетентності дітей дошкільного віку займалися багато вітчизняних науковців, серед них М. Айзенбарт, Л. Артемова, Г. Беленька, А. Богуш, Н. Гавриш, О. Запорожець, О. Кононко, В. Кузьменко, І. Рогальська-Яблонська, Т. Поніманська та ін.

На думку сучасної дослідниці І. Рогальської-Яблонської компетентнісний підхід – це основа, завдяки якій відбувається розкриття сутності соціальної компетентності особистості дошкільника, зумовлена здатністю дитини дошкільного віку до вибору способів поведінки у суспільному довіллі і середовищі та відбувається налагодження взаємодії з соціумом, що стає можливим завдяки запровадженню соціально-педагогічного супроводу соціалізації особистості у дошкільному дитинстві [6, с. 7].

Мета статті полягає у обґрунтуванні теоретичних аспектів формування соціальної компетентності дітей старшого дошкільного віку засобами української народної казки.

Дефініція «соціальна компетентність» у сучасних наукових дослідженнях має багато визначень, кожен дослідник по своєму трактує це поняття. Сутність терміну «соціальна компетентність» розглядається через призму понять «соціалізація», «компетентність» та «життєва компетентність», які і виступають основною складовою даного визначення. Розглянемо окремо кожну з них.

Термін «соціалізація», за «Енциклопедією освіти» означає «процес і результат засвоєння й активного відтворення людиною соціально-культурного досвіду (знань, цінностей, норм, традицій) на основі її діяльності, спілкування і відносин, обов'язковий фактор розвитку особистості». Соціалізація – це двосторонній процес, тому що відбувається не лише збагачення соціальним досвідом, а й реалізація людиною

соціальних зв'язків. Науковці зосереджують увагу на соціальній адаптації та інтеріоризації моральних норм і правил, підкреслюючи цим активний та індивідуальний характер соціалізації [3, с. 834].

На думку Т. Кравченко, соціалізація – це «процес освоєння дитиною норм, правил, цінностей, моделей поведінки, формування основних параметрів особистості (свідомості, почуттів, здібностей) завдяки входженню в життєдіяльність суспільства і творче виконання сукупності соціальних ролей. Цей процес ґрунтується на поєднанні стихійного пізнання реальності та цілеспрямованих виховних дій, що надходять від агентів соціалізації і сприяють саморозвитку й самовизначенню особистості в культурі певного соціуму» [5, с. 43].

Виховання як чинник соціалізації у своєму науковому доробку розглядає дослідниця Н. Чернуха. На її думку, складниками соціалізації визначено:

1) пізнавальний компонент, передбачає засвоєння визначеного кола знань про навколишню дійсність (тобто це процес навчання і виховання);

2) комунікативний компонент, містить усе розмаїття видів комунікації й використання їх у різних обставинах діяльності і спілкування;

3) діяльнісний компонент (засвоєння різних правил, норм, звичаїв, що сформувалися в процесі суспільного розвитку і повинні бути засвоєні в ході залучення до культури суспільства, членом якого є особистість);

4) праксеологічний компонент як практична реалізація знань і навичок, тобто вмінь, залежно від сформованості рівнів моральної свідомості (раціонального та емоційно-почуттєвого);

5) ціннісний компонент (особистість повинна не лише правильно сприймати, розуміти різні соціальні явища та їхнє значення для людей, а й зробити ціннісними особисто для себе) [10, с. 85–86].

У поняття «компетентність» входять знання, вміння, навички, здібності. Ми погоджуємося з думкою науковця І.Беха, який тлумачить психологічну структуру феномену компетентності: «суб'єкт на певному етапі вікового розвитку опановує різноманітні практичні способи дій (комунікативні, соціально-кооперативні, предметно-перетворювальні тощо), які забезпечують йому культурне (нормативне) функціонування спочатку в найближчому соціальному оточенні, відтак у ширшому через проби й помилки або ж за допомогою механізму наслідування, формуючи таким чином і вміння реалізації цих способів у певних ситуаціях (уміння й навички), і відповідні емпіричні знання про ці способи, тобто так звані конструктивні знання... Центральним мотивом цього рівня компетентності є потреба суб'єкта жити в соціумі, пристосовуватися до вимог життя» [1, с. 26–27].

Дослідник стверджує, що «Компетентнісний підхід у сучасній освіті має забезпечити вищий рівень компетентності суб'єкта навчання... Компетентність цього рівня як відповідне вміння спонукається мотивом, що ґрунтується на прагненні самоствердження, переживанні почуття гідності, та широкими соціальними мотивами. Принципово, що

компетентність вищого рівня безпосередньо залежить від якості навчальних здобутків, які мають перетворюватися на систему компетентностей суб'єкта. Лише власне наукові (теоретичні) надбання мають достатній потенціал для такої компетентності. Отже, тільки педагогіка розвитку (а не педагогіка знань) може забезпечити розвиток у суб'єкта компетентності вищого рівня» [1, с. 27].

У праці «Ціннісні орієнтації дитини у дорослому світі» поняттю «життєва компетентність» дається таке визначення: «це знання, вміння, життєвий досвід особистості, її життєтворчі здатності, необхідні для розв'язання життєвих завдань і продуктивного здійснення життя як індивідуального життєвого проекту. Життєва компетентність передбачає свідоме і несвідоме ставлення до виконання особистістю її життєвих і соціальних ролей, вона пов'язана з самовдосконаленням людини» [9, с. 221].

На думку дослідників В. Слота та Х. Спанярда соціальна компетентність формується відповідно до віку індивіда, тобто, як стан рівноваги між вимогами, що висуваються перед особистістю в даний віковий період з боку суспільства та середовища, в якому вона проживає і її можливостями, так як це достатня кількість навичок та вмінь, щоб успішно розв'язувати обов'язки, які накладає повсякденне життя [7, с. 60].

Для успішної соціалізації дошкільників та формування в них основ соціальної компетентності можна провести такі заняття, наприклад: читання та розповідання казок і бесіда за їх змістом; ігри-драматизації; перегляд телепередач, мультфільмів, прослуховування казок в аудіозапису; робота з різними видами театрів.

У своїх наукових доробках казку досліджували О. Бріцина, С. Русова, А. Карнаухова, Т. Науменко, О. Потебня, К. Ушинський, І. Франко та ін.

Український педагог К. Д. Ушинський зазначив: «Я рішуче ставлю народну казку недосяжно вище від усіх оповідань, написаних спеціально для дітей освіченою літературою... У народній казці велика, сповнена поезії дитина-народ розповідає дітям про свої дитячі мрії і принаймні наполовину вірить сама в ці мрії» [8, с. 271].

Казка у житті дитини відіграє величезну роль, з її допомогою відбувається етап соціалізації. Разом зі своїми улюбленими казковими героями дитина входить в нове соціальне середовище. Дошкільники за своєю природою наділені досить великими фантазерськими здібностями, їм подобається працювати з казкою, тобто міняти кінцівку, на основі прослуханої казки скласти свою, фантазувати, вигадувати щось нове, міняти місцями героїв. Серед усіх казок які існують в світі найбільше діти люблять казки про тварин. Будь яка казка виховує чуйність, доброзичливість, порядність, працелюбство, розвивається творчість, логіку, мислення, пам'ять.

В українських народних казках закладена багатовікова традиція нашого народу, слухаючи їх виросло багато поколінь людей, отже найбільша соціалізуюча функція в суспільстві належить казці. У змісті казок відображені уявлення українського народу про добро і зло,

справедливість і несправедливість, життя і смерть. За допомогою казки формуються основні правила поведінки та спілкування у соціальному середовищі, тобто у дошкільників відбувається формування основ соціальної компетентності. Для того, щоб закріпити сюжет будь якої казки варто провести творчі ігри, до яких належать ігри-драматизації, інсценівки, театралізації, сюжетно-рольові ігри.

Дошкільник у своєму фізичному, психічному, емоційному, розумовому розвитку проходить певні соціалізуючі етапи. Слухаючи казку дитина вчиться бути чуйною, справедливою, розуміє ставлення до неї друзів та дорослих. За допомогою процесу соціалізації дитина проходить певний адаптаційний період до дошкільного навчального закладу, однолітків, закладаються основи соціальної компетентності, формується життєва позиція, впевненість в собі, основні риси характеру, дитина вчиться бути справедливою, подільчивою, розширюється коло знайомств.

Кожна казка чи мультфільм несуть в собі соціалізуючий аспект, формують основи соціальної компетентності дітей дошкільного віку. Для прикладу зробимо аналіз української народної казки «Ріпка». Цю казку можна починати використовувати у роботі з молодшими дошкільниками, знайомлячи їх з улюбленими казковими героями за допомогою читання вихователями та інсценізації твору. У дітей середнього віку, на основі цієї казки, вже можна починати сформовувати соціальну компетентність, тобто закладати у свідомість дітей елементарні соціальні поняття і вже старшим дошкільникам зробити більш ґрунтовне пояснення сюжету казки. З допомогою цієї казки відбувається соціалізація дитини, формується її соціальний розвиток, уміння і навички поведінки в соціумі, що і складає основу соціальної компетентності. Знайомлячи дітей з цією казкою ми можемо проводити різні інтегровані заняття на яких потрібно пояснити сам сюжет казки, тобто дітям варто розповісти, що спочатку потрібно виорати землю, потім посадити туди насіння, для того, щоб воно зійшло потрібно поливати, сапати, полоти бур'яни і коли вже настане час збирати урожай, то теж потрібно потрудитися, для того щоб його зібрати, це все потрібно робити усією сім'єю, допомагати один одному, не залишати в біді, і лише всі разом змогли вирвати ріпку, а допомогли діду крім баби і дочки улюблені казкові герої дітей – це собачка Хвінка, киця Варварка і мишка Сіроманка, яка хоч і маленька, але і та прийшла на допомогу і можливо б без мишки ріпку і не вирвали – саме цей елемент соціалізації і закладений в основу казки та вчить дошкільників допомагати в усьому батькам. Дітям варто пояснити, що спільною працею можна багато чого досягти. Вихователям можна запропонувати дошкільникам дати відповіді на такі запитання: Діти, що зробив дід для того, щоб посадити ріпку? Як дід доглядав за ріпкою? Чи зміг він вирвати ріпку сам? Хто допоміг діду вирвати ріпку? Якими словами закінчується ця казка? Також можна попросити дітей на основі цієї казки придумати або скласти свою на новий лад. Під час проведення заняття можна запропонувати до цієї казки ряд

прислів'їв і приказок та пояснити їх значення, це також має досить потужний соціалізуючий вплив на особистість дошкільника, наприклад: «Бджола мала, а й та працює», «Без труда нема плода», «Посієш вчасно, то і вродить рясно», «Хочеш їсти калачі – не сиди на печі», «На дерево дивись як родить, а на людину – як робить» та пояснити дітям, що саме закладено в основу малих фольклорних жанрів усної народної творчості. Також роботу над цією казкою можна перенести на ділянку дошкільного навчального закладу і весною посадити там овочі, щоб діти могли допомагати вихователям підпушувати землю, садити, поливати і спостерігати над тим, як ростуть та розвиваються рослини, а найголовніше в цьому, щоб діти побачили результат своєї праці, тобто допомогли всі разом зібрати урожай – це і стане більш глибоким соціалізуючим впливом на дошкільників, саме тоді, коли теоретичні знання перейдуть на практику. На вулиці під час екскурсій та прогулянок діти повинні спостерігати за працею дорослих та вчитися в усьому їх наслідувати.

За допомогою української народної казки «Язика Хвесьька» вихователь пояснює та вчить дітей, що у будь-якій ситуації потрібно тримати язик за зубами, не базікати, не говорити нікому нічого зайвого, не спілкуватися на вулиці з чужими, незнайомими людьми, не розповідати про те, що відбувається вдома, де сховано цінності та гроші, тому що дошкільники дуже люблять ділитися в дошкільному навчальному закладі, на вулиці, всім тим, що відбувається вдома, про що говорять батьки. В образі «Хвесььки» висміяно жінку, яка не вміла мовчати, в якій ніколи не закривався рот, а чоловік Петро найшовши скарб, вирішив пожартувати та провчити її, і зробив все для того, що якщо і розповість всім, то щоб ніхто не повірив, він навмисне у лісі попід кущами порозкидав рибу, бублики на груші, а зайця положив у вершу та повівши жінку в ліс ніби ненароком їй все це показав, знаючи, що вона рознесе по всьому селу, саме так і сталося. Але чоловік жартома зміг провчити свою язикату дружину та навчив її мовчати. Під час обговорення можна навести ряд запитань для дітей: Якими словами розпочинається казка? Діти, що найшов Петро? Як він вирішив відучити язикату жінку від поганої звички? Що порозкидав Петро у лісі під кущами? Чи ростимуть бублики на груші? Чи можна у річці замість риби зловити зайця? Що розповіла Язиката Хвесьька економу? Як закінчилася казка? Ця казка має соціалізуючий вплив на формування підростаючого покоління, на її прикладі ми можемо сформулювати основи соціальної компетентності дошкільників: пояснити дітям, що не все можна розповідати, за «довгий» язик можуть висміяти, у деяких випадках краще промовчати.

Казка та мультфільми це засоби, за допомогою яких відбувається формування основ соціальної компетентності, закладаються основні риси характеру особистості дитини. Будь-який мультфільм, це свого роду екранізоване відображення казки, тому в дошкільних навчальних закладах потрібно використовувати мультфільми для виховання та соціалізації

підростаючого покоління, адже зорове сприйняття інформації особливо важливе для дошкільника.

Для дітей старшого дошкільного віку можна провести заняття, на якому показати мультфільм «Дерево і кішка», в основу якого закладено глибокий соціально-філософський зміст, який відображено в образі дерева. Воно було могутнім, але самотнім і лише після того, як поряд почала жити кішка, яка прийшла дізнатися, як це бути самотнім, чому поряд немає ні лісу, ні дороги, дерево ніби знову ожило і вперше у своєму житті після лютої зими навесні зацвіло. В образі кішки автором змальовано казкового героя, який наділений такими рисами характеру, як доброта, лагідність, великодушність, співчутливість. Пояснення цього мультфільму можна перенести на образ дорослої самотньої людини, яка досить довгий час існувала сама без друзів та підтримки. Після перегляду мультфільма можна провести обговорення, під час якого навести ряд запитань такого характеру: Чому дерево було самотнім? Діти, чому дерево ніколи не цвіло? Що трапилося з деревом коли на ньому почала жити кішка? Діти, чому дерево не хотіло відпускати від себе кішку? Як закінчився мультфільм? Діти, що вам сподобалося в мультфільмі? Цей мультфільм вчить поважати та підтримувати старше покоління, формує соціальну і життєву зрілість дитини, соціалізує її, вчить дітей доброти, підтримки, товарищескості, дошкільник вчиться розуміти, що в цьому світі не можна бути байдужим один до одного, потрібно мати багато друзів, спілкуватися та підтримувати їх, і не залишати нікого на самоті. Сюжет мультфільму можна перенести на соціальне оточення в якому живе дитина, потрібно пояснити, що поряд живуть самотні дідусі і бабусі, які також потребують опіки та піклування, що не можна залишатися осторонь їхніх проблем, і в разі чого прийти на допомогу. Такі заняття навчать дітей піклуванню про близьких та рідних людей, готують дошкільників до їхнього майбутнього життя. Після перегляду цього мультфільма можна також запропонувати дошкільникам згадати усну народну творчість, а саме загадки, прислів'я, приказки, які присвячені даній тематиці. На основі цього мультфільма дітям потрібно пояснити значення прислів'я «Людина без товаришів, що дерево без коріння».

Також для дітей середнього і старшого дошкільного віку під час проведення занять або у вільний час варто зробити перегляд сучасного улюбленого всіма дітьми і дорослими мультфільма «Маша і ведмідь». Під час проведення заняття, або у вільний час можна взяти одну із серій, переглянути її, а потім обговорити з дітьми сюжет, вибравши звідти саме позитивні моменти, і таким чином на протязі року можна переглянути усі серії. Хоча Маша і наділена такими рисами характеру, які не завжди варто наслідувати, але дошкільників на основі цього мультфільму можна навчити, як правильно поводити себе в соціальному середовищі, чого не слід робити. Вихователям потрібно переконати дітей, що не завжди потрібно бути таким, як Маша, а навпаки слухняним, вихованим,

відзивчивим, добрим, лагідним. Дітям після кожної окремої серії варто пояснити, що саме не слід робити, як не можна себе вести, чому Маша вчинила неправильно, хоча дошкільники в усьому стараються наслідувати неслухняну Машу, багато хто з дітей навіть намагається говорити її словами, реченнями, робити все так, як Маша, в усьому бути схожими на неї. Дітей потрібно вчити, що в усьому потрібно слухати батьків, дорослих, не робити безглуздих вчинків.

Проаналізувавши праці вчених з питань соціалізації, компетентності, соціальної компетентності, ми дійшли висновку, що процес соціалізації особистості дитини дошкільного віку відбувається разом з розвитком та вихованням підростаючого покоління та є невід'ємною часткою формування основ соціальної компетентності дошкільників. У подальших дослідженнях варто зробити ґрунтовний аналіз казок зарубіжних письменників та виокремити в них соціалізуючий аспект, більш глибоко дослідити вплив сучасних мультфільмів на формування соціально спрямованої особистості дошкільника.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бех І. Д. Теоретико-прикладний сенс компетентнісного підходу в педагогіці / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – № 2(63). – 2009. – С. 26–31.
2. Дитина. Програма виховання і навчання дітей від двох до семи років / [наук.кер. проекту О. В. Огнев'юк, К. І. Волинець]. – 3-е вид., доопр. та доп. – К. : Київ. Ун-т ім. Б. Грінченка, 2012. – 492 с.
3. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний редактор В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
4. Кононко О. Л. Про базову програму розвитку дошкільника «Я у світі» / О. Л. Кононко // Дошкільне виховання. – 2008. – № 8. – С. 29.
5. Кравченко Т. В. Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи: Монографія / Т. В. Кравченко. – К. : Фенікс, 2009. – 416 с.
6. Рогальська І. П. Теоретико-методичні засади соціалізації особистості у дошкільному дитинстві: автореф. дис...докт. пед. наук: 13.00.05 – соціальна педагогіка / І. П. Рогальська. – Луганськ., 2009. – 45 с.
7. Слот В., Спанярд Х. Нидерландская модель социальной помощи детям, ориентированная на модель социальной компетенции / В. Слот, Х. Спанярд // Вестник психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы. – 2000. – №1. – С. 60–74.
8. Ушинський К. Д. Питання виховання і навчання в початковій школі // Вибр. пед. твори: У 2 т. – Т. 2. / К. Ушинський – К., 1983. – 359 с.
9. Ціннісні орієнтації дитини у дорослому світі: навч.-метод. посібник / Т. О. Піроженко, Л. І. Соловйова та ін. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2016. – 248 с.
10. Чернуха Н. М. Інтеграція виховних впливів суспільства в сучасному освітньому середовищі: [монографія] / Н. М. Чернуха. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – 302 с.